

Literární obzor

Pán Hawkes, urobte nám, prosím, predbežný účet!

Terence Hawkes: *Strukturalismus a sémiotika*.

Nakladatelství Host, Brno 1999, 174 stran, náklad neuveden.

Štrukturalizmus a semiotika – tieto dva pojmy, označujúce dve významné myšlienkové iniciatívy nášho končiaceho storočia sa až príliš často dostávali do intímnej blízkosti. Najmä vtedy, keď sa neviedla ostrá ostranica medzi projektom vedy o znaku, zrodeným v silovom poli Saussurovej **semiologie**, a projektom, ktorého autorom je zase americký filozof Charles Sanders Peirce a ktorý je vedený v celosvetovej kultúrnej encyklopédii pod označením **semiotika**. Tieto rozdiely však zaujímajú predovšetkým tých, ktorí rozvíjajú buď jednu alebo druhú tradíciu. Tých, ktorí sa pokúšajú viesť dialóg s obidvoma tradíciami táto diferenciacia až tak neznepokojuje. Napríklad Terencea Hawkesa. Jeho kniha *Strukturalismus a sémiotika* totiž nedávno vyšla v brnenskom vydavateľstve Host ako druhý zväzok veľkolepo koncipovanej knižnej edície, nazvanej *Strukturalistická knižnica*.

O čom je táto kniha? Pochopiteľne o štrukturalizme a semiotike. Avšak o ktorom štrukturalizme a ktorej semiotike? To je už legitímna otázka, ktorá stráca akúkoľvek príchuť banality a preto sa môže stať východiskom krátkeho zamyslenia nad touto knihou.

V centre pozornosti stojí predovšetkým francúzsky štrukturalizmus. Na to sme si už za tie dlhé roky zvykli. Stalo sa totiž už samozrejým, že keď je reč o štrukturalizme, tak sa buď hovorí o francúzskom štrukturalizme alebo o štrukturalizme Pražského lingvistického krúžku. Jeden príklad, ktorý však môže fungovať ako *pars pro toto*. Tzvetan Todorov vo svojej knihe, ktorá v USA bola publikovaná pod názvom *Introduction to Poetics* (1981) Pražský lingvistický krúžok nespomenul. Hawkes však nechce kráčať v šlapajách svojho predchodcu a preto sa pokúsil o interpretáciu tak masívneho korpusu základných textov francúzskeho štrukturalizmu, ako aj toho, čo mu historicky predchádzal, teda korpusu, tvoreného textami ruského formalizmu a pražskej školy.

Keď k tomu pripočítame aj niektoré texty pred a za štrukturalizmom, zhruba máme vymedzený predmet Hawkesových interpretácií. Okrem toho sa však treba pokúsiť, aspoň približne, stanoviť *point of view* jednotlivých interpretácií. Terence Hawkes je americký mysliteľ a toto zaradenie potvrdzujú aj autori, ktorí ho najviac ovplyvnili. Sú to Jonathan Culler, aj slovenskému a českému čitateľovi známy ako autor monografie o Ferdinandovi de Saussurovi s jednoduchým titulom *Saussure*. Ďalej je to Fredric Jameson. Jeho monografia *The Prison-House of Language: A Critical Account of Structuralism and Russian Formalism* (1972) výrazným spôsobom ovplyvnila americké interpretácie štrukturalizmu a v menšej miere aj ruského formalizmu. Posledným autorom, na ktorého sa Hawkes, explicitne alebo implicitne odvoláva, je Robert Scholes, ktorého knihu *Semiotics of Poetry* (1982) hodnotí v bibliografii Hawkes ako provokatívnu a informatívnu.

Po týchto úvodných poznámkach sa už môžem koncentrovať na samotnú knihu. Začnem samozrejme úvodom, v ktorom sa paradoxne ocitli v jednom priestore významný taliansky mysliteľ osemnásteho storočia Giambattista Vico, švajčiarsky psychológ Jean Piaget a ešte paradoxnejšie jedna stručná sumarizácia štrukturalizmu. Prečo práve Vico a prečo práve Piaget? Podľa Hawkesa preto Vico, lebo vo svojej knihe *Základy novej vedy o spoločnej prirodzenosti národů* (1725) sa pokúsil vytvoriť „fyziku človeka“, ktorá by bola schopná odhaliť základy spoločnej prirodzenosti, transverzálnu prechádzajúcej národmi a kultúrami. Univerzálna prirodzenosť nachádza výraz v poetickej

múdrosti (*sapienza poetica*). Táto poetická múdrosť sa prejavuje „schopnosť a potrebou vytvárať mýty a metaforicky používať jazyka: tedy nezacházet se světem přímo, ale přeneseně, prostřednictvím jiných činitelů: nikoli doslova, nýbrž „básnický“. V povaze lidských věcí nutně musí být“, říká Vico, „všem národům společný duchovní jazyk, který uniformně chápe podstatu věcí, jež se mohou vyskytnout v lidském společenském životě, a vyjadřuje je pomocí tolika různých modifikací, kolik různých aspektů tyto věci mohou mít“... Tento „duchovní jazyk“ se projevuje jako univerzální lidská schopnost nejen vytvářet struktury, ale také podvolit svou vlastní přirozenost požadavkům jejich strukturování“ (s. 12). Pokiaľ Giambattista Vico je predchodca štrukturalizmu, tak Jean Piaget je už jeho vynikajúcim komentátorom a kritickým interpretom. Podľa Piageta, keď chceme vedieť, čo je štrukturalizmus, tak najprv musíme vedieť, čo je **štruktúra**. Vo svojej knihe *Štrukturalizmus* (1971) podáva, musím povedať, že dnes už klasickú, definíciu pojmu **štruktúra**. Podľa neho pojem **štruktúry** možno vymedziť prostredníctvom troch ideí. Sú to:

„a, idea celosti (totality)

b, idea transformácie

c, idea sebaregulácie“ (s. 13).

Celostnosťou alebo totalitou sa myslí to, že štruktúra tvorí celok, ktorý je vnútorne súdržný a usporiadaný. Nie je to púhy agregát, pretože celok je vždy viac ako jednotlivé časti.

Idea transformácie zase hovorí, že „struktúra není statická. Zákony, které jí vládnu, působí tak, aby byla nejen strukturovaná, ale též **strukturující**. Aby se tedy vyhnula redukci na úroveň pouhé pasivity, musí být struktúra schopna **transformačních** procesů, jimiž bude neustále procházet veškerý nový materiál“ (s. 13). Idea sebaregulácie zdôrazňuje to, že štruktúra sa neodvoláva na nič mimo seba. To znamená, že jediný zákon, ktorý rešpektuje, je vlastný imanentný zákon.

Z toho, čo bolo povedané, môžeme vyvodiť predbežný záver, že štrukturalistické myslenie preferuje vždy vzťahy pred prvkami. Význam a zmysel jednotlivého prvku vždy závisí od pozície, ktorú zaujíma v štruktúre. Štruktúra na jednej strane je vždy štrukturovaným celkom, na druhej strane, keďže rovnako platí princíp transformácie a sebaregulácie, je aj štrukturujúca. Pre štruktúru platí to, čo už naznačil Vico vo svojej „fyzike človeka“.

Spomínal sa Vico ako predchodca štrukturalizmu, spomínal sa Piaget ako brilantný komentátor štrukturalizmu, dokonca bol formulovaný, hoci veľmi stručný, primitívny, sumár štrukturalizmu, ale zatiaľ sa vôbec nespomenulo meno toho človeka, ktorý to všetko spustil. Zaiste, keby sme chceli byť verní zásadám ortodoxného štrukturalistického myslenia, tak by sme povedali, že na mene nezáleží, pretože nie my myslíme, ale diskurz sa myslí v nás. Keďže však vieme, že v našom svete platia nielen univerzálne, **invariantné štruktúry ľudského ducha**, ale aj profánne právne zákony, napríklad autorský zákon, tak radšej poviem, že všetko sa to začalo Ferdinandom de Saussurom a jeho posmrtno vydanou knihou *Kurs obecné lingvistiky* (1916).

Ferdinand de Saussure sa zapísal do dejín myslenia ako geniálny reformátor myslenia o jazyku a zároveň ho tieto isté dejiny evidujú ako duchovného otca štrukturalizmu, bez ktorého si vôbec nedokážeme predstaviť naše odchádzajúce storočie. V čom spočíva genialita Saussurovho lingvistického učenia? Môžeme ju vyjadriť niekoľkými tézami.

V prvom rade je to téza o celku **reči** (langage) ako jednote **jazyka** (langue) a **prehovoru** (parole). Jazyk je systémová časť reči, jazyk je reverzibilný systém pravidiel, invariant, spoločenská časť reči a povedané aj súčasnou terminológiou, jazyk je kompetenciou. Naproti tomu prehovor je ireverzibilný, je to variant, vytváraný na pozadí invariantu, individuálna časť reči a performancia. Vzťah medzi jazykom a prehovorom Saussure veľmi často vysvetľoval metaforicky. Najčastejšie jazyk prirovnával k pravidlám šachovej hry a prehovor ku konkrétnej šachovej partii, inokedy zase bol využívaný príklad partitúry a predvedenia, či slovníka a gramatiky a ich využitia.

S opozíciou **jazyk/prehovor** sa úzko spája rozlíšenie medzi **synchróniou** a **diachróniou**, teda rozlíšenie medzi aktuálnym stavom systému jazyka a jeho dejinami, dejinnými metamorfózami.

S vnútornou organizáciou jazykového systému sa spája aj myšlienka o jazyku ako forme. Musím povedať, že na tento aspekt Hawkes upozorňuje len zriedka, viac vysúva do popredia myšlienku, ktorá hovorí, že jazyk je tvorený nie pozitívnymi entitami, ale diferenciami, to znamená, že každý prvok jazyka nie je definovaný pozitívne, nie je definovaný svojou substanciou, ale je definovaný relačne, rozdielom voči iným prvkom daného systému. Fungovanie jazyka by bolo nedostatočne vysvetľované, keby sme ešte k tomuto nepripočítali tzv. **asociatívne** a **syntagmatické vzťahy**, neskôr v lingvistike známe ako **paradigma** a **syntagma**. Pre úplnosť dodávam, že Hawkes spomína aj **arbitrárnosť znaku**, ale o tom ešte bude reč pri semiotike.

Podľa Hawkesa však štrukturalizmus Ferdinanda de Saussura má svoju paralelu aj v americkom myslení o jazyku. Už etnograf a kultúrny antropológ Franz Boas sa pokúsil tradičný historizujúci prístup, kladúci všetko za seba tak, aby bolo jasné, čo sa na akom vývojovom stupni nachádza, nahradiť myšlienkou etnokultúrnych priestorov, ktoré sa riadia sebe vlastnými kultúrnymi normami a preto sú vzájomne ťažko súmerateľné. Po Boasovi treba ešte spomenúť lingvistu Edwarda Sapira, Leonarda Bloomfielda a najmä Benjamina Lee Whorfa a jeho teóriu jazykového relativizmu.

Na lingvistické učenie Ferdinanda de Saussura nadväzuje francúzsky etnológ Claude Lévi-Strauss. Okrem Saussurovho lingvistického učenia bol ovplyvnený aj Trubeckého a Jakobsonovou fonológiou, ktorá znamenala revolučný obrat v skúmaní zvukovej stránky jazyka. Substancionalistický prístup, sústreďujúci sa na izolovanú hlásku, bol Trubeckým a Jakobsonom nahradený funkcionálnym prístupom, vymedzujúcim fonému vždy svojím párovým protikladom. Logika binárnych opozícií odhalila základný fonologický rad, ktorý je opísateľný prostredníctvom dvanástich protikladov a čo je dôležité, túto logiku musí rešpektovať každý jazyk, bez ohľadu na to, či je hodnotený ako kultúrny alebo primitívny jazyk. Je pravda, že už Saussure tvrdil, že v jazyku sú len diferenciácie, ale tiež je pravda, že to, aká je logika tvorby týchto diferenciácií, upresnila moderná fonológia.

Výdobytky všeobecnej (štrukturálnej) lingvistiky a fonológie zaujali Clauda Léviho-Straussa natoľko, že sa túto logiku pokúsil aplikovať aj na iné oblasti kultúry. Vo svojej prvej monografii ju s úspechom aplikoval na oblasť príbuzenských vzťahov a neskôr, keď túto logiku úspešne aplikoval na mýtus, hudbu a poéziu, Lévi-Strauss vyslovil tvrdenie, podľa ktorého táto logika je **univerzálnou logikou ľudského ducha**. Táto logika je identická tak pre primitívneho, ako aj civilizovaného človeka, starovekého či novovekého človeka.

Claude Lévi-Strauss, a popri ňom aj Roland Barthes, Jacques Lacan a *enfant terrible* štrukturalizmu Michel Foucault (ktorého mimochodom Hawkes spomína len v bibliografii) sa zaslúžili o obrovský boom štrukturalizmu, ktorý sa stal najmä v šesťdesiatych rokoch viac než intelektuálnou módou. Štrukturalizmus začína v tomto období postupne a systematicky kolonizovať všetky oblasti kultúry, od jazyka až po módu, od mýtu až po literatúru. A keďže Hawkes je predovšetkým literárny vedec, tak potom je pochopiteľné aj to, že práve literárnovednému štrukturalizmu venoval samostatnú kapitolu knihy. Jeho interpretácia však začína pred bránami štrukturalizmu, teda na území ruského formalizmu, ktorý sa vymedzil ako boj proti „psychologizmu a podobnej metodologickej starine“. Ruský formalisti odmietali interpretácie typu „Čo chcel básnik povedať?“, a namiesto toho sa sústreďovali na výskum toho, čo literatúru robí literatúrou, a tým bola samotná literárnosť diela stotožnená s formou. Nie to, o čom sa hovorí, je esteticky účinné, ale predovšetkým a len to, ako sa o tom hovorí. Spomedzi všetkých formalistov Hawkes najväčšiu pozornosť, a podľa mňa úplne zaslúžene, venuje Vladimirovi J. Proppovi. Jeho *Morfológia rozprávky* (1928) nemá úzko regionálny etnografický význam a hodnotu, ale svojou precíznosťou sa stala inšpiratívnou pre postulovanie naratologickej koncepcie Algirdasa Greimasa. Mimochodom, ten je aj autorom vysoko hodnotenej štrukturálnej sémantiky, ktorá zdvojuje štrukturálnu fonológiu, pretože ukazuje, ako pracuje logika binárnych opozícií pri tvorbe významových jednotiek.

Vráťme sa k ruskému formalizmu. Jeho výdobytky boli zásluhou Romana Jakobsona prenesené do iného kultúrneho prostredia v strednej Európe. Áno, mám na mysli Prahu, kde v roku 1926 vzniká

legendárny a čoskoro po vzniku svetoznámy Pražský lingvistický krúžok. V tomto prostredí sa zrodila moderná fonológia, ale v tomto prostredí sa začal aj veľmi intenzívny výskum tzv. „jazykov v jazyku“. Tieto relatívne samostatné jazykové útvary majú vlastný **systém – langue** a navzájom sa odlišujú tým, že každému z týchto „jazykov v jazyku“ dominuje iná funkcia. Tak napríklad básnickému jazyku dominuje estetická funkcia, vedeckému jazyku poznávacia atď. Zdôraznenie týchto funkcií nie je samoučelné, práve naopak, je úzko späté s variantom štrukturalizmu Pražského lingvistického krúžku, ktorý zvykne byť často označovaný ako funkčný štrukturalizmus.

Posuňme sa teraz k francúzskemu literárnovednému štrukturalizmu. Už som spomenul štrukturalnú sémantiku a originálnu naratologickú koncepciu Algirdasa Julienu Greimasa. Do jeho blízkosti Hawkes postavil ešte Tzvetana Todorova a Rolanda Barthesa. Nepochybne je výber týchto dvoch predstaviteľov literárnovedného štrukturalizmu opodstatnený, veď napríklad Tzvetan Todorov sa začal medzi prvými z francúzskeho intelektuálneho prostredia zaujímať o práce ruských formalistov a predovšetkým o Bachtinovu iniciatívu a jeho prínos do naratológie je taktiež neodškrípateľný. Pokiaľ ide o Rolanda Barthesa, je autorom hneď niekoľkých koncepcií naratológie. Na začiatku svojej kariéry sa pokúsil vypracovať typológiu rukopisov – *écriture*. Jeho kniha *Nulový stupeň rukopisu* (1953) je vlastne analýzou fungovania literárnych štýlov písania v rôznych historických obdobiach vývinu literatúry. Po nej nasledoval *Úvod do štrukturalnej analýzy rozprávania* (1966), ktorý je vlastne prísny variantom štrukturalnej naratológie, zrodenej z ducha Saussurovej lingvistickej teórie. Barthes však predložil ešte jeden variant naratológie v knihe *S/Z* (1970), ktorý prekračuje hranice štrukturalizmu a ako taký by sme ho mohli zaradiť do okruhu postštrukturalistických textov, hoci Hawkes ho ešte radí medzi štrukturalistické texty. Myslím si, že to je v konečnom dôsledku len detail, oveľa podstatnejšie sa mi zdá byť to, že v tejto časti Hawkesovej knihy sa detailnejšie nehovorí o Gérardovi Genettovi a jeho variante naratológie, pretože tá nepochybne patrí medzi špičku v tomto vedeckom odbore.

Doteraz som, samozrejme kopírujúc svojim komentárom štruktúru Hawkesovej knihy, rozprával len o štrukturalizme a o semiotike skoro vôbec. Je načase odstrániť tento deficit. Moderná semiotika/semiológia sa zrodili približne v rovnakom období na oboch stranách Atlantiku. V Spojených štátoch amerických Charles Sanders Peirce vypracoval základy novej vedy, ktorú nazval **semiotika**. Na druhej strane Atlantiku zase Ferdinand de Saussure sa zamýšľal nad projektom novej vedy, ktorá by sa zaoberala znakmi a ich fungovaním v živote spoločnosti. Táto veda by sa nazývala **semiológia** a jej súčasťou by bola lingvistika. Paradoxné je to, že ani jeden, ani druhý autor svoj projekt počas svojho života nepublikoval, a preto nemohli tušiť, že existuje ešte niekto, kto sa intenzívne zaoberá rozpracovaním základov modernej vedy o znaku.

Obidva projekty novej vedy za svoj predmet považujú znak. Lenže napriek tejto podobnosti existujú medzi nimi určité diferencie. Tak napríklad Saussurov pojem „znak“ je definovaný dvoma zložkami: označovaným a označujúcim, a znak ako taký sa vždy rodí z potrieb komunikácie, to znamená, že znakom môže byť to, čo prinajmenšom dva subjekty považujú za znak. Peirce definuje znak tromi zložkami: interpretant, representamen a objekt, a bol presvedčený, že za znak môžeme považovať niečo, čo je znakom aspoň pre jeden subjekt.

Saussure hovorí, že medzi označovaným a označujúcim, medzi významom a výrazom niet nijakej kauzálnej súvislosti, ich vzťah je **arbitrárny**. Podľa Peircea vzťah medzi znakom a tým, čo zastupuje, môže byť upravený aj kauzálny. Napríklad dym sa môže stať znakom ohňa.

Na začiatku stoja dva projekty, ktoré kráčali odlišnými vývojovými cestami tak, že sa postupne stretávajú a dva monológy sa postupne transformujú na dialóg. Dnes je situácia taká, že semiotika/semiológia si našli uplatnenie v celom cykle humanitných a sociálnych vied a je temer nemožné si bez nich predstaviť intelektuálnu mapu dvadsiateho storočia.

Hawkes, hoci to avizuje už titul knihy, sa nevenuje len interpretácii štrukturalizmu a semiotiky. V poslednej kapitole svoju pozornosť upriamil na novú „Novú kritiku“, ktorá prichádza namiesto

starej „Novej kritiky“. Inak povedané, neviem prečo sa bojí toho označenia, približuje postštrukturalizmus Jacquesa Derridu a Rolanda Barthesa. Derrida je jedným z tých, čo sa pokúsili nastoliť dialóg medzi Peirceovou a Saussurovou koncepciou znaku. Jeho *Gramatológia* (1967) to jasne dokazuje, hoci povrchnému čitateľovi by sa mohlo zdať, že toho Peircea je tu pomenej, ale nie je to tak. Táto filozofická kniha, najmä Derridova koncepcia **písania** – *écriture*, hlboko ovplyvnila literárnovedný diskurz a tento vplyv možno identifikovať aj v textoch neskorého Rolanda Barthesa. Písanie ako tvorba diferencií, ergo tvorba významu, je prax, ktorú treba skúmať an sich. To, že sa to dá, o tom už niet dnes nijakých pochyb, hoci všetky dôsledky by bolo predčasné spisovať. Túto skutočnosť si uvedomuje aj Terence Hawkes, a preto závery poslednej kapitoly sú akoby otvorené.

Kniha Terencea Hawkesa predstavuje kvalitný úvod do štrukturalizmu a semiotiky, interpretácie sú jasné, vyznačujú sa nielen dobrou znalosťou interpretovaných textov, ale aj nepopierateľnou pedagogickou dimenziou. Preto možno knihu používať ako vhodnú príručku, ktorá môže slúžiť ako úvod či repetitórium. V obidvoch prípadoch túto funkciu splní výborne. Zostáva nám len dúfať, že táto kniha, napriek zvykom v našich končinách, nebude poslednou z edície *Štrukturalistická knižnica*. Po prečítaní tejto knihy totiž pri zmysle a rozume môžem konštatovať, že by to bola veľká škoda. Okrem iného aj preto, lebo pán Terence Hawkes nám ten predbežný účet vystavil presne.

Peter Michalovič

Mobilizace vidění a vznik filmu

Harro Segeberg (Ed.): *Die Mobilisierung des Sehens.*

Zur Vor- und Frühgeschichte des Films in Literatur und Kunst.

Wilhelm Fink Verlag, München 1996, 384 stran, náklad neuveden.

Sborník vydaný renomovaným nemeckým nakladateľstvom predstavuje prvý svazek edičnej rady, jejímž cieľom je spracovať dejiny filmu ako média (*Mediengeschichte des Films*). Patnáť príspevků zaradených do sborníku má své východisko v prednáškovom cykle usporiadanom na hamburskej univerzite. Väčšina autorů také na této univerzite působí; najdeme medzi nimi známe predstavitel nemeckej filmovej vedy a vedy o audiovizuálnych médiách (Knut Hickethier, Corinna Müllerová, Joachim Paech), ale také literárni vedci, teatrologi či historici umění.

Pojetí, které se ve sborníku realizuje, je bezesporu netradiční. Hlavní pozornost je věnována prehistorii filmu, tedy jeho předchůdcům a předpokladům jeho vzniku, zasazeným do širokého rámce vývoje společnosti, kultury a techniky a speciálně vývoje povahy lidského vnímání. Až několik posledních příspěvků si všímá „vlastních“ počátků kinematografie (pokusy bratří Skladanowských, první filmová představení – zde je třeba vyzdvihnout bohatě dokumentovaný popis filmových projekcí v hamburských varieté kolem roku 1900 od **Corinny Müllerové**).

Nejvýraznější výkladovou linií tvoří ve sborníku studie, které se zaměřují na optická média, jež je možno pokládat za určitou „přípravu“ na film jako novou formu vidění (s. 67). Monografického